Լուսաձոյլ աշխարհ մ'ահա կը բացուի եթերին վերան,
Բեհեզահիւս նուրբ շղարշով պարուրուած,
Ուր բնութեան բոլոր գեղն, ամբիծ տենչերն, հրմայրն անսահման,
Հոգւոյն կը խօսին, կ'հեղուն լուսամած
Անմար սէրերու, ծաղկած յոյսերու տարափ մ'հրահոսան:

Բայց ի՛նչքան փութով, ա՜հ, կ'այլափոխուի բանուածքն ամպերուն,
Վարդեգոյն բեհեզն այդ ծաղկեդալար,
Ու ի՜նչպէս բմայրին տակ թեթեւ սիւգին կ'երթան մոլորուն
Կռհակներ յակինթ, մանիշակ, յամպար,
Լոյսի ակօսներն այդ երկնի ծովուն վերայ ասմազուն:

Աղջամուղջն արդէն թեւերն իր մրռայլ երկարած հեռուէն՝
Կը սքողէ բնութեան գեղն ու ջերմութիւն,
Ու տիեզերքին կազմածը ամբողջ կը սառի մէկէն,
Քանի արեւն հուր հրայրքով բաբախուն,
Երակներէն ա'լ չի մտներ թափել մազերն ոսկեղէն:

Ո՜րքան դարեր ա'յսպէս, անոր ծոցէն լոկ ծնունդ առնելով,
Գետերն հոսանուտ մարդկային կեանքին
Առատահոս միշտ վազեցին, լեցուած կենսունակ հոյզով.
Ահա թէ ինչո՛ւ, մօտ իր վախճանին
Արեւն աւելի կ'ըլլայ սիրելի ամբաւ գորովով:

Հեծքով մը ուժգին հառաչելով հոն ծերունին խոկուն,
Ու իր բիբերուն մէջ, ծարաւ լոյսի,
Ամփոփած փախչող նըշոյլներն օդին վերեւ դողդոջուն,
Կը դառնայ որդւոյն՝ սրտէն կը խօսի.
«Որդեա՛կ, կեանքն ալ ա՛յսպէս է գեղեցիկ, բայց կարճ ե՛անկայուն:

Կարճ է կեանքը մեր, կ'անցնին հրապոյրներն, փայլն ու գեղն աղուոր,
Սիրոյ, տենչերու երազն անսահման,
Կ'անցնին իր ցաւոտ պահերն այլազան, յոյսերն իր բոլոր.
Գիտցի՛ր որդեակ, հո՛ն է կեանքն իսկական՝»
Ուր արեւն է միշտ անմուտ եւ սէրն է անթոյն, անպղտոր:

Հ. ԱՐՄԱՒԻՐԵԱՆ

ՄԱՅՔԼ ԱՐԼԷՆ եւ ՈՒԻԼԵԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

ՄԱՅՔԼ ԱՐԼԷՆ

Մայքըլ Արլէն նշանաւոր հայ դէմք մըն է, անգլիական գրականութեան մէջ հռչակուած իր գործերով եւ միջազգային անուն մը դարձած իր Կանանչ Գլխարկ-ը վէպով, որ իտալերէն թարգմանուելով (Il Cappello Verde) *կը մտնէր մաս կազմելու* 1934-*ին* «Scrittori di tutto il mondo-*ի* *շարքին* 10-*րդ թուանշանով:*

Արդէն բաւական ժամանակ անցած է այն օրէն՝ երբ ան գրական աշխարհը զբաղեցուց իրմով. բայց հոս յարմար առիթ մը համարեցանք երկու խօսքով անդրադառնալու իր մասին՝ դէմ առ դէմ նկատած զինքը Ուիլեըմ Սարոյեանի հետ՝ որ գրեթէ միեւնոյն միջազգային համբաւի արժանացած է: Բայց այդ երկուքին միջեւ կայ շատ զգալի տարբերութիւն թէ՛ նկատմամբ արտադրութեան որակին եւ թէ՛ գրագէտի խառնուածքին, որ թերեւս արդիւնք է տարբեր միջավայրի եւ զարգացման ազդեցութեան:

Բազմավէպի էջերուն վրայ ուրիշ առիթներով խօսուած է այս երկու հայազգի գրագէտներու մասին (*Մ. Արլէն.* 1938, *էջ* 143. — *Ո. Սարոյեան.* 1938 *էջ* 47 *եւ* 141): *Այս առթիւ կ'ուզենք զանոնք դիտել իրենց լաւագոյն գործերուն մէջ, ուր յատկանշօրէն կ'ապացուցուի իրենց գրական յատուկ նկարագիրը. Արլէն իր բազմաթիւ արտադրութիւններու մէջ Կանանչ գլխարկը վէպով՝ իր վիպագրի գիմագծին կատարելութիւնը յայտնեց, Սարոյեան իր վիպակներուն եւ պատմուածքներուն գեղեցկագոյններու հաւաքածոյով, որոնք թարգմանուեցան օտար լեզուներու, սիրուեցաւ իբրեւ բնական արտայայտիչը ժողովրդական ըմբռնումներու եւ կեանքին:*

Անցնելէ առաջ «Կանանչ Գլխարկը» վէպին գրական վերլուծումին, ըսենք որ Մ. Արլէն, հայ անունով Տիգրան Գույումճեան (Ռուսճուքցի պուլկարահայ մը, ծնած հոն 1897-*ին, ու մանուկ հասակէն հօրը հետ անցած Լոնտրա*), *եղական դիրք մը ստեղծեալ գրական ժամանակակից անգլերէն գրականութեան մէջ գրելու ինքնատիպ եղանակին համար (որուն մէջ անշուշտ մեծ դեր կը խաղայ իր արեւելքցիի զաղափարապաշտ հոգին) նախ իր* «Piracy» (Ասպատակութիւն) *վէպով. որուն յաջորդեց հատոր մը նորավէպերու՝* «These charming people» (Սա գրաւիչ մարդիկը), *ու յետոյ իր* «The green hat» (Կանանչ Գլխարկը) *որ մեծ աղմուկով ողջունուեցաւ գրական հրապարակի վրայ ապահովցնելով իրեն միջազգային համբաւ. գործ մը որ մէկ ամսուան մէջ երեք տպագրութեան արժանացաւ: Այնուհետեւ արտադրեց ուրիշ գործեր՝ ցոյց տալով միշտ միեւնոյն վերլուծական եւ հոգեբան զօրաւոր կարողութիւնը մարդկային կեանքի պատկերացումին մէջ. այդ գործերն են.* «The romantic Lady», «The London Venture» (Լոնտոնեան արկածախնդրութիւնը, «Lily Cristina», «May faire» (Ջֆնաղ Մայիս) *գրուած Ամերիկայի մէջ, եւ ամենէն վերջ* «Man's mortality» (Մարդուն մահկանացութիւնը):

Կանանչ Գլխարկը վէպին հրատարակութեան առթիւ անգլիական մամուլի արտայայտութիւնը նշանակալից է, կը բաղդատէ զայն Մօփասանի հետ, կ'ըսէ նաեւ թէ ապրող հեղինակներէն ուրիշ ոչ ոք կրնայ գրել «Կանանչ Գլխարկը»: Ուշադրաւ է նաեւ ամերիկ. մամուլին զանազան արտայայտութիւնները՝ թէ ան «կը գրէ այնքան սահուն եւ խնամեալ անգլերէն մը որ կարծես անգլիացի մը եղած ըլլար... եւ իրը վիպագիր՝ կարելի է դասել եթէ ոչ Ասքըր Ուայլտի, գէթ Մաքս Պիրպոմի շարքին». եւ յատկապէս Նիւ-Եորք Թայմզ

կ'ըսէ. «Ներբակերտ ու ողջամիտ երկ (Կանանչ Գլխարկը), վախճանը՝ կատարելութիւն, որով ստուգիւ պիտի պարծէր մերօրեայ որ եւ է վիպագիր, հրաւէր մը անթերի արուեստի»: Ուրիշ թերթի մը համաձայն. «Բոլոր եղերական կնճռոտութիւններովը՝ փայլուն պատմուածք մըն է ան. իր աշխոյժ մենախօսութիւնը, նուրբ հեգնանքը ու զուարթախոհութիւնը կը ցոլացնեն հեղինակին վառվռուն անհատականութիւնը: Մ. Արլէնի պատմուածքէն մարդ դուրս կու գայ նորածին սա վստահութեամբ թէ՝ աշխարհ քաղցրօրէն յոռի ու վիպային վայր մըն է վերջապէս»:- Ցեսէք ինչպէս կը նոյնանան տեսութիւնները. կը գրէ ուրիշ թերթ մը եւս համեմատելով գինքը ամերիկայի համբաւոր գրողին հետ. «Ժամանակակից վէպերուն մէջ կատարելապէս յաջող երկ. զուտ չքեղութեան տեսակէտէն՝ բաղդատական եզրը Ասքը Ուայլտը միայն կրնանք դնել. իսկ եթէ լեզուանիութեան առընթեր՝ իմացականութիւնն ալ ուզենք իմանալ՝ առաստագէս կրնանք դնել հոն»:

Այս գրական դատաստաններու շարքը վերջացնելու համար աւելցնենք նաեւ լոնտոնարնակ գրագէտ – Նկարիչ Օր. Զապէլ Պոյանճեանի հետեւեալ յատկանշական տողերը. «Դժբախտաբար Մ. Արլէնի գրքերուն նուրբ հեգնական ու բծախնդիր ոճն այնքան սերտ յարաբերութիւն ունի անոր նկարագրած անգլիական մասնաւոր մէկ դասակարգին հետ, որ զանազան թարգմանութիւններով իսկ գինքը Հայոց ծանօթացնել գրեթէ անկարելի է»: Այսինքն՝ միջավայրի հոգեբանութիւնը, միացած անգլ. լեզուի սրամիտ ու երգիծարան բացատրութիւններուն եւ արտայայտութեան նրբերանգներուն, որոնց մէջ կը կայանայ իր ոճին համեղ ու խայթիչ շեշտը, կը կորսնցնէ շատ բան օտար լեզուներու վերածուած ատեն:

Անգլիոյ, մանաւանդ Լոնտրայի մէջ իր համբաւը ատեն մը կը աքօղուի. ահա թէ ինչպէս: Դատարանական հարց մը հրէի մը հետ՝ պատճառ կ'ըլլայ որ լրագրութիւնը, յետ գինքը այնքան փառաբանելու, լեզուն փոխելով խծբծէ գինքը ու անպատշաճ կերպով արտայայտուի՝ իբրեւ օտար մը «հայ տղայ մը», որ անգլիական ժողովուրդին ազնուապետական բարքերը կը քաջքշէ ու կը հրապարակէ: Մ. Արլէն ժամանակի մը համար ուզելով հեռանալ Անգլիայէն՝ կը ծախէ ամերիկեան հրատարակչի մը իր «Կանանչ Գլխարկը» 40,000 տոլարի ու կ'անցնի Միացեալ Նահանգները, ուր մեծ ընդունելութիւն կը գտնէ ոչ միայն հայ գաղութին կողմէն, այլ նաեւ ամերիկեան գրական շրջանակներէն ու մամուլէն: Հոն թատերախաղի ու յետոյ շարժապատկերի վերածել տալով իր վէպը կը ստանայ 80,000 տոլար եւս. բաւական ալ կը շահի ներկայացումներէն. Տիթրոյթի մէջ տեղի ունեցած բեմադրութենէն միայն իբրեւ հասոյթ ձեռք կը ձգէ 19,000տ.: Ո՛րքան տարբեր է բախտը հայ միջավայրի մը մէջ ապրող հայ տաղանդին՝ անկէ որ օտար միջավայրի մէջ փայլ կ'արձակէ:

Պէտք է ըսել որ Մ. Արլէն՝ իր համբաւի բարձրութեան վրայ չմոռցաւ իր հայկական ծագումը. կը պատմուի թէ ամերիկահայ գաղութին իրեն ի պատիւ տուած կոչունքի մը առթիւ, պատասխանելով ներկաներէն մէկուն իրեն ուղղած մաղթողական խօսքերուն մէջ ըրած այն բացատրութեան թէ ան կ'ընդունի իր հայ ըլլալը՝ ըսած է նուրբ սրամտութեամբ մը. «Ես չեմ ընդունիր հայ ըլլալս, պարզապէս կ'ըսեմ թէ եմ»: Ու ապա աւելցուցած է. «Ինձ համար քիչ արժէք ունի անհատի մը ազգութիւնը. աշխարհի բոլոր ցաւերն արդիւնք են ազգայնականութեան. նախանձ, հակառակութիւն, պատերազմ, մոռցէ՛ք բոլոր ասոնք» (տես. Թէոդիկ «Ամէնուն Տարեցոյցը» 1926, էջ 675):

Ահաւասիկ իսկական տաղանդի մը իրական արտայայտութիւնը միջազգային նրբակարգով՝ հեռու բոլորովին ազգամոլ մտասեւեռումներէ որ անձուկ մտքերու յատուկ է: Սակայն անգլիական ընկալուղիչ միջավայրին մէջ ապրելով հանդերձ, իր արեւելքցիի եւ հայու հոգին ու բորբ երեւակայութիւնը ի յայտ կու գան իր

գործերուն մէջ: Նախ բժշկական ճիւղի ուսանող էտինպուրկի Համալսարանին մէջ, բայց կէս ամիս մը հաղիւ անցած կը զգայ իրապէս կոչումը գրելու արուեստին, զոր կը համարէր գրական տեսակէտով ալ աւելի շահաբեր: 1914 —18ի ընդհանուր պատերազմի ընթացքին, պուլկարահապատերազմի ընթացքին, պուլկարահապատակ ըլլալով՝ կը կրէ քիչ մը, բայց փուրթով կը յաջողի հաճելի ընծայել ինքզինքը իր գրչին ծառայութեամբը անգլիական շահերուն. ու այնուհետեւ իր ասպարէզը կը բացուի, որ մանաւանդ, պատերազմին յաջողագոյն խաղաղութեան օրերուն, այդ օտար ափերուն վրայ՝ ան կը դառնայ, ինչպէս ըսինք, կարկառուն դէմք մը վիպական մարզին մէջ:-

Վերլուծում «Կանանչ Գլխարկը» վէպին. Քսաներորդ դարու կեանքին վէպն է իր բոլորովը, շարժումներովը, հոգեբանութեամբն ու զգայնութեամբը: Վէպի դարուն մէջ կ'ապրինք ու ներկայ գրական արտադրութիւնները իրենց բովանդակ լրուածութեամբը կը դառնան այդ սեռին շուրջ գլխաւորապէս՝ զանազան գրութիւններու տակ կամ գլուցներով, բայց բոլորին մէջ ալ միշտ գլխաւոր ձգտումը արդիական կեանքի պատկերացումն է, շեղելով միայն եղանակին մէջ: Միքայէլ Արլէն իր այս գործին ԺԱ. գլխուն սկիզբը ժամանակակից վէպի մասին իր ըմբռնումը կու տայ սապէս. «Վիպագիրը որ համեստ մարդ մըն է եւ սիրող իր արուեստին՝ պէտք է աշխատի անկեղծ փափաքով պատկերացնելու կեանքն իր բովանդակ ճշմարտութեամբը... միշտ հաւանդակ ճշմարտութեամբը... միշտ հաւանդակ ճշմարտութեան... ու որպէս մաճայն օրուան նորոյթին...: Ու որպէս զի իր տիպարները ստանան հարկ եղած ցայտունութիւնը՝ վիպագիրը չի կրնար զանց ընել ներկայացնելու գէթ բան մը կեանքի ապականած տրամէն»:

Իր գործը հետեւարար կը յայտնուի ըլլալ պայքարի թատր մը ընդմէջ նիւթին եւ հոգիին, մարդկային բնութեան, ազնիւ ու բարձր ձգտումներուն եւ նիւթական ու ստոր հակումներու միջեւ ցաւատանջ ողբերգութիւն մը՝ որուն մէջ հոգին կը տառապի մաքուր տեսիլքներու տենչէն ու չի կրնար անոր հասնիլ: Ապականած կեանքի ինչ ինչ դրուագները, որոնք պէտք են մաս կազմել վէպին, նպատակ ունին ուրեմն, ըստ իր ըսածին, ոչ թէ միայն ցայտունութիւն տալու իր տիպարներուն, այլ նաեւ ծառայելու լոյսի ու մութի, ազնիւի ու ստորի փոխադարձ հակապատկերը մեղի տալու:

Այս տեսակէտէ նկատուած իր Կանանչ Գլխարկը հարազատ ու յաջող իրականացումն է իր վերեւ յայտնած գաղափարին ու վէպի ըմբռնումին: Գլխաւոր անձը վէպին մէջ եւ առանցքը՝ որուն շուրջ կը դառնայ գործողութիւնը՝ է Իրիս Սթորմ, որ պատմուածքին սկիզբը կը յայտնուի իր կանանչ գլխարկովը, բան մը որ իսկոյն կը գրաւէ հեղինակին ուշադրութիւնը եւ ամէնէն վերջն ալ այդ միայն կը մնայ անկէ՝ երբ անձնասպանութեամբ կը վերջացնէ կեանքը: Նիւթը պարզ է, անկնճիռ, առանց բարդ անցքերու կամ գործողութիւններու առաջ կ'երթայ, հետզհետէ պարզուելով եւ երեւան հանելով կեանքի մը պատմութիւնը որ ողբերգական է: Այդ պատմութիւնը Իրիս Սթորմի վերջին տասներկու տարիներու փոթորկալից կեանքն է, այն օրէն՝ երբ զոհ սխալ ամուսնութեան մը, կը բացուի անոր առջեւ դուռը անկարգ ընթացքի մը, հեւ ի հեւ վազող եւ հետամուտ միշտ նոր որսի, ու իր այդ վազքին մէջ պատժուած բնութենէն մինչեւ մահուան սեմը մօտեցնող հիւանդութեամբ մը, որ սակայն ոչ մէկ բարերար ազդեցութիւն կ'ունենայ անոր հոգեկան վերադարձին: Իրիս Սթորմ սակայն հրէշ մը չէ, կը խանդաղատի զաւկի անոյշ գաղափարին առջեւ, բարեսիրտ է՝ ազատելով ուրիշի կեանքը (ինչպէս գիշերային բաղնիքի պահուն). բայց ըլլալով թշուառ ծնունդ մը՝ աղջիկ ալքոլամոլ հօր եւ ժառանգ ախտաւոր կազմի եւ արիւնի, եւ որուն եղբայրն արդէն նոյնպէս ալքոլամոլ եւ անձնասպան, կարծես անպատասխանատու զործիչ մըն է իր կեանքի տրամին: Վիպագիրը մեղի կը ներկայացնէ զայն օժտուած մտքի զօրաւոր կարողութիւններ-

digitised by A.R.A.R.@

րով, հանդարտ ու պաղարիւն, դիտակից, ու խորհող գործելակերպով, այնքան որ գիտէ տիրապետել ուրիշներու մտքին ու հոգւոյն կարողութիւններուն վրայ: Մարուած սիրոյ բուռն զայրոյթն է որ կը մղէ զինքը լպիրշ, եւ անկայուն հոսանքին, որուն ծայրը անդունդին կը նայի:

Բայց կը թուի մեզի որ Մայքըլ Արլէնի Իրիս Սթորմը տեսակ մը հակասութիւն է ինքնիր մէջ. վասն զի կը ներկայացնէ զայն արթնամիտ, ուրիշի վրայ տիրապետող իր պայծառատես մտքով, ու վէպին զանազան մասերուն, մանաւանդ անոր մէկ նամակին մէջ նիւթէն վեր ելլելու ճիգով մը տոգորուած, եւ ըմբռնող հոգեկան մաքուր սլացքի բարձրութիւնն ու ազնուութիւնը, եւ միւս կողմէն ներկայացուած ախտաւոր հօր մը ծնունդը եւ բնականաբար մտքով հիւանդ ըլլալու դատապարտուած: Կը պահանջուէր հետեւաբար որ այդպէս ալ յայտնուէր իր ամէն գործերուն մէջ մտքի ու սրտի. ուստի Իրիս Սթորմը մարդկօրէն ու բնախօսական կերպով անհասկնալի էակ մը կը դառնայ. ու թերեւս անոր համար է որ ինքն ալ տեղ տեղ կը ներկայացնէ զայն իբրեւ էակ մը որ չի պատկանիր այս երկրիս, այլ եկած իջած է անծանօթ երկրէ մը՝ ուր կ'ապրի ցեղ մը մարդերու եւ կիներու, որոնք կը սպասեն ժառանգելու մեզի բաժին ինկած այս հողամասը՝ երբ մենք ոչընչանանք զիրար ջնջելով մեր ներքին պայքարներովը պատիւ, բարոյականութեան եւ ազգամոլութեան: Աւելի զօրաւոր կը թուին ըլլալ մեզմէ այդ անծանօթ երկրին արարածները, որոնք չունին ո՛չ խղճի խայթը եւ ո՛չ ուրիշ սարսափներ, եւ են յանդուգն եւ աննկուն: Ճիշտ այդպէս ալ էր կ'ըսէ, այդ կինը, որ չէր ճանչնար ոչ պատիւ, ոչ անպատուութիւն, ոչ անկեղծութիւն, ոչ խաբէութիւն, ոչ բարի եւ ոչ չար. խորապէս հաւատարիմ ու անփոփոխ ինքնիր մէջ եւ անայլայլ. կարծես կը պատկանէր այն նախնական ու հին շրջանին՝ երբ մարդը պէտք չունէր օրէնքներու՝ չփոթելու եւ չփոթեցնելու իր նմանները:— Մ. Արլէնի խմաստասիրութիւնը սակայն, դիտել կու տանք հոս խսկոյն, չի նկատեր թէ կայ միակ ու անյեղլի օրէնք մը՝ մարդու կեանքէն վեր ու զայն կառավարող, բնական օրէնքը կամ խղճի ձայնը, որ միշտ գոյութիւն ունեցած է առաջին մարդուն հետ: Վիպագիրը այս բնական օրէնքի մասին ոչ մէկ անկիւն խօսք կ'ընէ եւ որ անհրաժեշտ էր իր բարոյախօսական խորհրդածութիւններու երկար շարքերուն մէջ:

Նպատակը, որ ամբողջ գրուածքին ներքին օղակն ու շարժիչ ոգին պիտի ըլլայ, պէտք է ըսել թէ բարոյական է եւ կը ձգտի ցոյց տալու՝ որ ամուսնութեան մէջ օրէնք կամ ծնողական պարտադրութիւն կործանարար հետեւանքներ կ'ունենան: Այս ընդհանուր գիծը կը պահէ միշտ եւ կը խուսափէ բաց էջեր տալէ, ու մենք թէեւ ներկայ ըլլանք կեանքի մը դահավիժումին ու տոչորումին սիրոյ հրդեհով, բայց բոցը ընթերցողին չի հասնիր:

Կեանքի հանդէպ իր աշխարհահայեացքը բաւական խոր է եւ վերլուծական, հոն կը զգանք որ մարդը՝ իր բնութեան հետեւանքով՝ անխուսափելիօրէն կ'ապրի շարունակ զաղափարային տեսիլքներու եւ ցուրտ իրականութիւններու անվերջ ընդդիմութեան մէջ, ուրիշ խօսքով իր մաքուր եւ երազկոտ ըղձանքներուն խանդավառութիւնները կը փշրուին քիչ յետոյ մարդկային թշուառութեան հարուածով, այնպէս որ այդ ապրուած կեանքին մէջ կը պակսի ներդաշնակութիւնը ընդմէջ փափաքին եւ գործին, որ նոյն է ըսել՝ հոգեկան ձկտումին եւ նիւթին: Այս մարդկային զոհին տիպարն է Իրիս Սթորմը:

Վիպագիրը, ինչպէս ըսինք, արդի դարու հարազատ հոգեբանութիւնն ու նաեւ գրական ըմբռնումը ի յայտ կը բերէ իր այդ վէպով. ուստի ԺԹ. դարուն ծաղկած պատմական կամ բնապաշտ վէպերու ոճը հոն փնտռել աւելորդ է, գործողութիւն, կնճիռ, լայն նկարագրութիւններ բնական ու տեղական գոյնով: Հոս վէպին անձերը, որոնց մէջ վիպասանն ալ, (վասն զի պատմուածքը առաջին դէմքով կը կատարուի) կը զբաղին գլխաւոր անձ՝ Իրիս Սթորմի կեանքով ու արարքներով, որ գործին սկիզբը առեղծուածային ձեւով մը կը յայտնուի, ու յաջորդաբար գլուխ առ գլուխ կը բացատրուի, կը պարզուի: Կը սարսուխ կը բացատրուի, կը պարզուի: Կը սարսուխ կը բացատրուի, կը պարզուի: Կը սարս

գեղանական անդրադարձութիւններ՝ որոնք նուրբ, փորձառու եւ խորհող մէկը կը յայտնաբերեն զինքը։ Իր վէպը որ վերլուծումի ճիգ մըն է կեանքի լուսաւոր ու մութ կողմերուն, ներքին յաւիտենական պայքարին, վարդապետական (didactique) կամ ուսուցանող կերպարանք մ'առած չէ ցամաք ու անգոյն, այլ ներքսապէս միացած իր նիւթին՝ ինքնատիպ ոճ մը եւ ընթացք մ'ունի որ հրապուրիչ է, բայց աւելի մտքին հետ խօսող քան թէ զգացումի եւ երեւակայութեան։ Քսաներորդ դարու մարդուն զգայնութիւնը կը յայտնէ իրապէս գրելու եղանակին մէջ. կը սիրէ մեծապէս շարժումը որ կը փոթորկէ ներկայ կեանքը. իր տուած պատկերներըմեր այս ներկայ դարուն հարազատ պատկերացումներն են, մեր առջեւէն կ'անցընէ տիպարներ մարդերու, կիներու, հագուած վերջին նորոյթով, որ կը շարժին, կը գործեն, ու կը խորհին մեր այս օրուան տեսածին պէս, կու տայ տեսարաններ ճիշտ այսօրուան կեանքի բոլոր շարժուձեւերով, ձեւակերպութիւններով, պայմաններով նիստուկացի, ինչպէս կը տեսնենք շարժապատկերի մէջ. մանաւանդ վէպին վերջին գլուխը իր տաք ու բեմական մանրամասնութիւններով՝ յարմարագոյն նմոյշ օրինակը կրնայ ծառայել մեր ըսածին։

Իր այս վէպը կը յիշեցնէ քիչ թէ շատ մեր ուրիշ հայազգի վիպասանին Հանրի Թրուեայի (համբաւաւոր Ֆրանսական արդի գրականութեան մէջ) «L'araigne» վէպը, որ 1938ին Prix Concourt ստացաւ։ Ան ալ նոյնպէս ներկայ դարուն պատկերն է իր տենդոտ ու ջղագրգիռ գալարումներով, ձգտումներով ու անկումներով։ Ուրիշ առթիւ կը յուսանք պատեհութիւն ունենալ անդրադառնալու այս գործի մասին։

ՈՒԻԼԵԷՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

Ինչպէս Միք. Արլէն անգլիական, այսպէս նաեւ Ուիլեամ Սարոյեան՝ Միացեալ Նահանգներու ժամանակակից գրականութեան ներկայացուցիչ նշանաւոր դէմքերէն մէկն է, որուն նորավէպերէն մեծ մաս մը թարգմանուած է եւս եւրոպական լեզուներու։ Elio Vittoriniի իտալ թարգմանութեամբ ալ, անոր նորավէպերէն ու պատմուածքներէն ամփոփուած հատոր մը լոյս տեսաւ 1940-ին Mondadori տպարանէն Medúsa-ի շարքին մէջ անցած 111-րդ թուանշանով. եւ «Che ve ne sembra dell'America» տիտղոսով։

Ուիլեամ Սարոյեան գրականութեան նոր դպրոցին կը պատկանի իր ըմբռնումներով եւ ոճով, մանաւանդ թէ ոչ մէկ դպրոցի՝ ըլլալով բոլորովին ազատ օրէնքի կապանքներէն։ Գիտակցօրէն կը խուսէ նոյն իսկ մեծ գրողներու, ինչպէս Քիփլինկի, եւ նմանապէս հայրենակից Միքայէլ Արլէնի ոճէն, որ արդէն իբրեւ ճարտար վիպագիր՝ համբաւաւոր դարձած էր Ամերիկայի եւ Եւրոպիոյ մէջ։ Իր «Եօթանասուն հազար Ասորիներ» պատմուածքին մէջ կ'ըսէ. «Մայքըլ Արլէնն ալ հայ է եւ սիրուած հասարակութենէն. մեծ հիացում մ'ունիմ ես անոր վրան եւ կը խորհիմ թէ ան վերին աստիճանի կատարելագործուած պատմական ոճ մ'ունի, բայց ես չեմ ուզեր գրել անոնց մասին՝ որոնց վրայ ինքը կը գրէ»։

Սարոյեան կը նախընտրէ զբաղիլ սովորական, ցած դասակարգի անհատներով, անոնց կեանքին ու հոգեբանութեան մէջ թափանցելու եւ ներկայացնելու ինչպէս որ են։ Կը զգայ ինքզինքը հայ եւ կը խոստովանի իր ազգային ծագումը պատմուածքերուն զանազան էջերուն մէջ, բայց իր հայեացքը մարդկութեան վրայ միջազգային գոյն ունի, մարդն է նիւթը, մարդը բոլոր երկիրներուն, զանազան տիպարներ՝ որոնք Ամերիկայի հողին վրայ կ'ապրին, այդ աշխարհի մթնոլորտին, ըմբռնումներուն ու կենցաղին մէջ հալած. հայ, ասորեստանցի, յոյն, իտալացի, գերմանացի, սկովտիացի, որոնց մէջ ան միշտ երեւան կ'ուզէ հանել մարդը (ի՛նչ ցեղէ ալ ըլլայ) որ կ'ապրի երկրիս վրայ՝ ենթակայ միշտ համամարդկային միեւնոյն զգացումներու, միեւնոյն ձգտումներու եւ մանաւանդ միեւնոյն սրտի։ Ահա մատնանշելիք կէտը՝ որ իր այդ պատմուածքներու շարքին ու զանազանութեան կուտայ նպատակ մը, զոր ինքն իսկ մէկէ աւելի խոտորումներով իր պատմութեան ընթացքին կը յայտնէ. «Եթէ փափաք մ'ունիմ գրելով՝ է ցոյց տալ մարդոց եղբայրակցութիւնը իրարու հետ... մարդուն սիրտն է որ կ'ուզեմ արտայայտել, եւն.» (նոյն կտորին մէջ)։ Եւ ստուգիւ մանրամասնօրէն քննող ընթերցողին աչքէն չի վրիպիր այս կէտը որ գրեթէ բոլոր պատմուածքներուն մէջ կը տեսնուի, մարդկային սրտին այլեւայլ արտայայտութիւնները՝ բարութիւնը, ազնուութիւնը, ընկերը՝ բարութիւնը, սրտի պատուտումները, հաճումը ցաւի տակ, տխրութեան ազդեցութիւնները, սրտի պատուտումները, հաճոյքի եւ սիրոյ եռեւեռն վազդին հեւքն ու թառանչը...։ Սարոյեան օժտուած գիտելու եւ վերլուծելու կարողութեամբ՝ գիտէ տալ ճշգրիտ նկարագիրներ կեանքի զանազան վիճակներէն ընտրուած, բայց միշտ խեղճ, պարզամիտ բանուորներու, սափրիչներու, խաղացողներու, կոփամարտիկներու, մանուկներու, թերթ ծախող տղաներու եւն.... որոնց հոգեբանութիւնը իրենց բնական գծերուն մէջ կը պատկերացնէ։

Այս ամբողջ ստեղծած նկարագիրներուն եւ տեսարաններուն ընդմէջէն Ամերիկան է սակայն որ մեզի կը յայտնուի, այդ աշխարհը ապականած բարքերու, մեծ շարժումի, արտաքոյ մտածումներու կամ ծրագիրներու, խոշոր եւ անսովոր ձեռնարկներու, որոնք մեր ծիծաղը կը շարժեն յաճախ, եւ զոր ամերիկական կ'անուանենք։ Այսպէս յատկանշական են խմողները, Փոբրիկ ու Բուխ Փիլիպեան մեր եղբը, Փոբրիկ ու Բուխ՝ եւն...։

Գրուածքի պարզութիւնը կ'աւելցնէ իր հմայքը. կը գրէ ան ինչպէս կը զգայ, ինչպէս որ բնական կու գայ ու կը բխի իր հոգիէն ու սրտէն. չկայ ճիգ արուեստով գրելու, գեղեցիկ կերպով արտայայտելու, նշանաւոր գրագէտ դառնալու, այլ լոկ բնականութիւն մ'ունի՝ որ հաճելի է. «Ես համբաւաւոր ըլլալ չեմ փափաքիր, չեմ ձգտիր Փուլիցցէր կամ Նոպէլ մրցանակներուն։ Հոս եմ, Սան Ֆրանչէսքոյի արեւմտեան կողմ, Քարլ ճամբու վրայ փոքրիկ սենեկի մը մէջ ու կը գրեմ նամակ մը հասարակ ժողովուրդին համար, ըսելով անոնց խեղճ լեզուով բաներ մը՝ զոր արդէն գիտեն. տեղեկատուութիւն մըն է ըրածս, ահա բոլորը, եւ եթէ երբեմն կը է ըրածս, ահա բոլորը, եւ եթէ երբեմն կը չեղիմ, պատճառն այն է որ հապճեպ չունիմ եւ չեմ գիտեր օրէնքները գրելու» (նոյն կտորէն)։

Համեստ ու պարզ խոստովանութիւն մ'ահա իր ոճին։ Պարզութիւնը երեւան կու գայ մանաւանդ խօսակցութիւններուն մէջ, որ կ'օրինակէ բնական խօսակցութիւնը, մանկունակ անկեղծութեամբը իր բոլոր ձեւերուն եւ յառաջխաղացումի անթերի եղանակովն ու ամբողջականութեամբը, առանց սղելու եւ ամփոփելու ըսուածները կարուկ բացատրութիւններու մէջ, այդ միամիտ «ըսի ըսաւ»ներով լի, որ անշուշտ վիպական գրութիւններու մէջ տեսնուած սովորական ոճը չէ, եւ որ քիչ մը կը նեղէ ընթերցողը՝ բայց իրականին պատրանքը կու տայ։ Ուիլեամ Սարոյեանի ոճը մէկ խօսքով պարզութիւնն է, բայց պարզութիւն մը որ գրական գեղեցկութիւն կը դառնայ՝ երբ անպաճոյճ, անսեթեւեթ ու բնական ձեւով խոր մտածութիւններ կը յայտնէ, ցնցիչ տեսարաններ կը ստեղծէ, հակադրութիւններ առաջ կը բերէ ուրախութեան ու ցաւի մարդկային սրտէն ներս, երբ օր. վայելքի անզուսպ զգացումը յանկարծական տպաւորիչ տրխրութեան մը հետ կը զուգէ (այսպէս տես «Սափրիչի մը պատմած պատմութիւնը», եւն)։

Ան տակաւին երիտասարդ է եւ շատ կանուխէն սկսած իր գրական կեանքը, բայց չէ հաստատուած եւ դարձած հեղինակութիւն մը՝ ինչպէս Մ. Արլէն. իր վերջնական հունին մէջ ալ մտած չ'երեւիր, այլ նորավէպէն փորձեր կ'ընէ անցնելու թատրոնին։ Կ'արժէ որ հոս դնենք այնպէս՝ ինչպէս գտած ենք իր համառօտ ինքնակենսագրական գիծերը՝ որ իր նկարագրին եւ մտայնութեան դաղափար մը կու տայ։

«Ծնած եմ Ֆրէզնօ, Քալիֆորնիա, Օգոստոս 31, 1908։ Հայրս, Արմենակ Սա-

digitised by A.R.A.R.@

բոյեան ծնած էր Պիթլիս 1874-ին: Մեռաւ Սան Հօզէ, Քալիֆորնիա 1911-ին: Մայրս Թագուհի Սարոյեան ծնած է Պիթլիս, 1884-ին, կը բնակի ինծի ու Բրոչս Գոգէթին հետ, Սան Ֆրանչիսկօ: Շատ կանուխ գրել սկսայ: Երբ տասնըհինգ տարեկան էի կարն պատմուածքներ կը գրէի եւ կը ճամբէի Ամերիկեան պարբերաթերթերու: Տասնըհինգ տարուան էի երբ դպրոցը ձգեցի: Մէկ տարի միայն յաճախած եմ բարձրագոյն դպրոց: Երբեք սիրած չեմ դպրոցը: Վերջին հինգ տարիներու ընթացքին հրատարակած եմ ութը հատորներ: Իմ գրքերէս թարգմանուած ու հրատարակուած են Ֆրանսայի, Գերմանիոյ եւ Իտալիոյ մէջ: Պատմուածքներս թարգմանուած են շատ մը ուրիշ լեզուներու: Առաջին պատմուածքս որ ընդունուեցաւ Ամերիկեան Հանդէսէ (1934) մը «Սթօրի» *Յանդուգն Պատանին Թռչող Տրապէզին վրայ* տիտղոսը կը կրէ: Գրած եմ թատերախաղ մը «My Heart's in The Higlands» որ մէկ քանի ամիսէն կը բեմադրուի Նիւ-Եորքի մէջ: (Նոր Գիր *Ա. տարի. 1939, թ. 1, էջ 52*):

Իր գրական մուտքը գործեց, ինչպէս կ'ըսէ, այս իր պատմուածքներու հատորով «The daring young man on the flying trapeze», *որ բաւական աղմուկ հանեց իր շուրջը. գովողներու խումբէն դուրս՝ եղան նաեւ խծբծողներ՝ որոնք կը մեղադրէին գինքը իբրեւ անգէտ եւ անփոյթ գրելու արուեստին նոյնիսկ տարրական սկզբունքներուն: Եզական ու ինքնատիպ գրող մըն էր վերջապէս, եւ իր անունը այլեւս հրապարակի վրայ էր. երկրորդ հատորը* «Inhale and exhale» (1936), *նուիրուած Անգլիական լեզուին, Ամերիկեան հոգին, եւ Հայկական հոգիին, գինքը արդէն ամերիկեան շրջանակներէն անդին տարաւ: Այնուհետեւ արտադրեց ուրիշներ, որոնցմով միջազգային անուն մը սկսաւ դառնալ.* «The gay and melancholy flux» (1937), «Little Children» (1937), «Love, here's my Hat» (1938), «The Trouble with Tigers» (1938), «Peace, it's Wonderfule» (1939), *բոլորն ալ նորավէպեր ու պատմուածքներ:*

Այս հատորներէն քաղուածոյ ամփոփուած է Ի՞նչ կը թուի ձեզ Ամերիկան (Che ve ne sembra dell'America) *խորագրով լոյս տեսած հատորը Մոնտատորի տպարանէն:*

Ներկայիս ան զբաղած կ'երեւի, ինչպէս իր ինքնակենսագրութեան մէջ կը յայտնէր, եւ ի՛նչպէս կու գան մեզի հաղորդելու հայկական լրագիրները, թատերական գործերու արտադրութեամբ:

Դեռ զաղափար չունինք իր այդ գրական սեռի մէջ ձեռք բերած յաջողութեան մասին: Բայց իր նորավէպերը բոլորովին ինքնատիպ ոճ մը կը յայտնեն իր մէջ՝ տարբեր Մայքըլ Արլէնի ոճէն: Ան երբեք չփորձեց նորավէպէն անցնելու վէպին, այդ աւելի բարդ ու դժուարին սեռին, ու մնաց միշտ Միացեալ Նահանգներու ներկայ ժամանակներուս հաճելի ու փնտռուած նորավիպագիրը: Ու իր այս նախընտրած ուղղութեան վրայ ալ չ'իջներ մարդկային տառապանքին ու մարդուն ներսը բունած հակամարտ ուժերու պայքարին եւ կամ կեանքի վերլուծումին, չօշափելով ընկերային հարցեր՝ ինչպէս Մ. Արլէն կ'ընէ, այլ կ'առնէ կեանքէն զրուագներ միայն ու կը ցուցադրէ զանոնք մեզի աչխոյժ, ընթացիկ երագութեամբ, ինչպէս է կեանքը, ջանալով տեսնել անոնց մէջ հոգի մը որ կը գրաւէ գինքը եւ մանաւանդ մարդկային սիրտը զոր կը խօսեցնէ զանազան կերպերով: Սահուն, նկարչական եւ զանակ մ'ունի պատմելու, թեթեւ, սլացիկ ու յաճախ քնարերգակ պատկերներով՝ որ ցոյց կու տան թէ բանաստեղծ մը կ'ապրի ու կը զգայ իր մէջ:

Հայո՛ւ ճակատագիր եւ հայ տաղանդ միշտ հակառակ ընթացած իրարու. ո՛րքան թշուառ եղած է մեր ճակատագիրը՝ ցրուած ու անհայրենիք, ա՛յնքան փայլուն մեր տաղանդը՝ երբ մանաւանդ կարելիութիւն, հանգարտ միջավայր եկած օգնած են անոր՝ որպէս զի անարգել սփռել կարենայ իր լոյսը: Այսօր անգլ-ամերիկեան գրականութեան մէջ Սարոյեան եւ Արլէն կը հանդիսանան երկու կարեւորագոյն եւ նշանաւորագոյն դէմքերէն, եւ

երկուքն ալ ազգով հայ, գիտակից իրենց այդ ծագումին: Եւ եթէ Արլէն ծածկանունի տակ հրապարակ իջած է Տիգրան Գուլումճեան, պատճառն անգլիական միջավայրն է, որ կը սակէ գրագէտը տեղական պահանջներուն յարմարիլ, մինչդեռ Ամերիկայի մէջ ուր կարեւորութիւն չունի տրուիր գրագէտի ազգայնութեան, Սարոյեան կրնար ազատօրէն իր հայկական մականունով դալ ասպարէզ:

Վերջացնելու համար ըսենք՝ որ մինչ Միքայէլ Արլէն այլեւս իր իսկական դիմագիծը ցոյց տուած է եւ հեղինակութիւն մը դարձած իր կանանչ Գլխարկը վէպով, որուն միջոցաւ ստացած համբաւը եկաւ հաստատելու նաեւ իր վերջին գործով «Man's mortalily», *Սարոյեան դեռ վերելքին ծայրը հասած չէ ու գրական աշխարհը կը սպասէ մասը բերնին իր վերջին խօսքը ըսելու:*

Հ. ՄԵՍՐՈՊ ՃԱՆԱՇԵԱՆ

ԲԺ. ՎԱՀՐԱՄ ԹՈՐԳՈՄԵԱՆ

(ՄԱՀՈՒԱՆ ԱՌԻԹՈՎ)

Ա.

Մինչդեռ խուժդուժ պատերազմն այս պահուս կը խլէ բիւրաւոր դալար կեանքեր մարդկային ընկերութեան ծոցէն, մահուան անողոք մանգաղն ալ կը շարունակէ հնձել թանկագին կեանքեր հայ մըտակէ հնձել թանկագին կեանքեր հայ մը-չակութի ասպարէզէն: Ատոցմէ մին էր եւ Վահրամ Թորգոմեան, որ անցեալ տարի օգոստոսին կը կքէր Պարիսի մէջ իւր 84 տարիներու ծանրութեան ներքեւ:

Ազնիւ նկարագիր, զգայուն սիրտ մը, զգուշաւոր իւր կենցաղավարութեան մէջ, եւ նախանձայոյզ իւր պատուոյն, գիտէր շահիլ յարգանքն ու համակրութիւնը բոլոր անոնց՝ որոց հետ հաղորդակցութեան մէջ էր: Իւր բարեկամութիւնը սերտ եւ անխախտ էր. զոնէ ես այդպէս գիտեմ գինքն իմ անձնական փորձով: Նամակագրութեան մէջ միշտ կը կանխէր քան զիս, եւ իւր սիրան ու լեզուն յար զեղուն մտերմական զգացումներով:

Քառասուն եւ մի տարիէ ի վեր կը ճանաչէի գինքը: Բայց մեր մեծագոյն կցորդութիւնն սկսաւ 1920ին: Ի Կոստանդնուպոլիս հասնելուս երկրորդ օրն առաջին հանդիպումս իրեն հետ եղաւ փողոցի մէջ: Յետ սրտագին սեղման մը ձեռաց՝ զարմացմամբ ակնարկեցի իւր մօրուաց սպիտակութեան: «Ինչորը տուաւ ինձ այս գոյնը», պատասխանեց: Հայ մը-տավարժ խմբին հետ ապրած էր վտարանդութեան տառապանաց մէջ եւ մահուան ահարեկիչ պատկերին հանդէպ, որմէ բախտով միայն ազատած էր. ուր իւր աքսորակիցները թողած էին հոն իրենց կեանքը, եւ Կոմիտաս Վ. միտքն ու արուեստը, յետ բերելով անօգուտ մարմին մը միայն:

Երկու տարի իրարու չատ մօտ ապրեցանք, եւ ականատես եղայ իւր ազգօգուտ գործունէութեան, մանաւանդ Հայ բժշկական միութեան մէջ, որոյ եռանդուն անդամներէն մին էր. եւ անդամ մը գիս ալ հրաւիրեց անոր հետաքրքրական մէկ գումարման:

Այդ պահուն Թուրքիոյ ոստանին մէջ՝ եւրոպական զէնքերու պաշտպանութեան ներքեւ հաւաքուած էին Թրքահայ ու կովկասահայ բազմաթիւ ժողով մը գրագիտաց եւ արուեստագիտաց. եւ մտաւոր մեծ շարժում մը կար Հայ Արուեստի Տան պոլսական ճիւղին հաստատութեամբ եւ աշխատասիրութեամբ: Կը կարծէինք՝ թէ Պոլիս պիտի մնար այդ վիճակին մէջ ու զարգանար միշտ աւելի: Եւ ահա 1922ի աշնան՝ Զմիւռնիան կործանող ահարեկիչ բանակին մօտալուտ ժամանումը կանգնեցաւ մեր դիմաց, եւ բոլորս խոյս տուինք այդ մահահոտ քաղաքէն, ոմն յաջ, ոմն ի ձախ, եւ ես ի Վենետիկ, տալով Բիւզանդիոնի վերջին ողջոյնս: Փոքր ինչ յետոյ հասաւ ինձ հոն Թորգոմեան: Նախկին բոնի աքսորին սարսափը մղած էր գինքն այդ երկրորդ կամաւոր աքսորման. եւ չունչն առած էր Մխիթարայ դարաստին քով:

Մնաց հոն ձմեռն ամբողջ՝ իբր վեց ամիս: Կը բնակէր քաղաքին մէջ, եւ ցե-

digitised by A.R.A.R.@